

УДК 342.728

Кафарський В.

ПРАВОВІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ»

У науковій статті автор аналізує різні підходи визначення поняття "політичні партії", виявляє їх характерні ознаки, та основні вимоги, які висовують для діяльності політичних партій. Автор розглядає значення партій для суспільства та розкриває проблеми українського законодавства відносно політичних партій.

Ключові слова: політичні партії, законодавство, об'єднання громадян.

Першочерговим з точки зору науки є визначення категорійного апарату. Публіцистичний підхід до цієї проблеми може створити дисбаланс в подальшому регулюванні діяльності, встановленні прав і обов'язків певного суб'єкта. Водночас, близьке до суті визначення поняття "політична партія" є досить важливим, бо пов'язано зі зростанням ролі цього інституту в політичній системі суспільства:

1. Введення пропорційної системи обрання депутатів всіх представницьких органів (крім сільської, селищної рад) посилить роль політичної партії в формуванні як законів так і місцевих нормативних актів.

2. Формування Кабміну за безпосередньою участю партій дозволить їм здійснювати кадрові, а відповідно – і контролюючі функції щодо виконавчої влади.

3. Частковий партійний імперативний мандат (можливість позбавлення депутатських повноважень в разі невходження або виходу депутата з фракції партії, за списками якої він обирався) законодавчо закріплює зв'язки між політичною партією та її фракцією в парламенті і посилює вплив партійної еліти на народних депутатів.

Зміна ролі партій в політичній системі вимагає відповідного законодавчого регулювання. Адже, "від наявності в тієї чи іншої організації ознак партії залежить її відповідний правовий статус, її права та обов'язки в політичній та громадській сферах, особливе функціональне становище в державному механізмі, інші практичні моменти, які відрізняють політичні партії від виборчих союзів, груп тиску, громадських організацій" [1, с. 29]. Тому, одним з першочергових завдань як для науковців так і законодавців має стати уточнення поняття "політична партія", що в свою чергу, допоможе визначити роль і місце політичних партій в суспільно-політичних процесах України.

Відмітимо, що існує два основних недоліки в підходах до визначення поняття "політична партія", а саме:

а) відсутність правового визначення. Законодавчі акти деяких країн з демократичними традиціями, наприклад, США, Франція не містять юридичного визначення поняття "політична партія". Звичайно, в стабільній політико-правовій системі, з досить глибокими традиціями це не відіграє суттєвої ролі. Однак, вплив політичних партій на владу і суспільство постійно змінюється, що, відповідно вимагає розширення, або й обмеження їх повноважень. Недосконале законодавче провадження цих питань може призвести до юридичних казусів. Зокрема, в Франції, відсутність юридичного визначення

поняття "політична партія" призводить до маніпулювань з державним відшкодуванням партійних затрат.

б) наявність в різних законодавчих актах різних дефініцій. Відсутність відповідного рівня правової культури як і розуміння ролі політичних партій в суспільному житті може призвести до існування в рамках однієї політичної системи двох та більше визначень поняття "політична партія". Що ми й спостерігаємо в Україні. У вітчизняному законодавстві можна виділити два підходи до розуміння суті політичної партії: один із них закладається у Конституції, інший – в Законі "Про об'єднання громадян". Ще одне з визначень міститься в Законі Про політичні партії в Україні, але в цілому воно відповідає Конституції. Закон "Про об'єднання громадян" визначає партію як "об'єднання громадян - прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництво в їх складі" [2, ст. 2]. Конституція формує лаконічне визначення: "політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах" [3, ч. 2 ст. 36]. Не зважаючи на те, що цю складову досить важко назвати визначальною рисою політичної партії, тим не менш вона стала первинною у понятті «політична партія». Так, в Законі "Про політичні партії в Україні" підкреслюється, що політична партія: "це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян - прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах" [4, ст. 2].

Як бачимо, між підходами до розуміння поняття "політична партія" є різниця. Закон "Про об'єднання громадян" акцентує увагу на меті політичної партії та її участі в управлінні політичними процесами через органи влади та місцевого самоврядування, в той час, як Закон "Про політичні партії в Україні" розглядає її через призму формування і вираження політичної волі громадян та участі у виборах. Такі розбіжності викликані різними підходами до визначення партії з боку політичної та юридичної науки. «Якогось загального, універсального визначення політичних партій... не існує» [5, с. 268]. Залежно від домінуючої наукової парадигми чи дослідницької школи до якої належить вчений як і ролі політичних партій у суспільстві, у визначенні наголос робиться на тій чи іншій ознаці. "У класичному розумінні політична партія - це організація, що об'єднує на добровільних засадах найактивніших представників тих чи інших класів, соціальних верств і груп. Основним призначенням партії є політична освіта мас та надання цілеспрямованого й організованого характеру їх діям для захисту власних інтересів" [6, с. 43]. В той же час, в політологічній літературі існує значна кількість інших підходів до визначення поняття "політична партія": "Партії розуміють як своєрідні штаби для підготовки до чергових виборів, як засоби перетворення волі індивідів на колективну волю, як знаряддя участі громадян у формуванні політики держави, як засіб впливу політичної та державної еліти на маси [7, с. 474]. Постійна зміна впливу політичних партій на суспільство приводить до зміни їх ролі в політичній організації суспільства. "Ускладнення суспільного життя й громадських структур ускладнює й задачі партій, їх суспільні зв'язки. Взагалі-то, будь-яка суспільна формація, виникнувши... видозмінюється, набуває або втрачає ті чи інші функції" [8, с.

70]. Вже сьогодні в ряді країн утворюють партії, які не "вписуються" в класичне визначення. До них можна віднести партії-рухи ("зелені", екологічні та ін.), "з вільнішою, ніж в традиційних кадрових партіях, організацією, програмою, яка концентрується навколо однієї проблеми, і відсутністю відмінностей між активістами партійними і активістами руху. Це і партії-блоки (наприклад, Союз за французьку демократію, як і партії, що виникли в пострадянських суспільствах). З'явилися навіть "партії ЗМІ" ("Вперед, Італіє!")... Стає більш рухомим кордон між партіями як такими і групами інтересів" [8, с. 70-71]. Зрозуміло, зміни що відбуваються в політичних партіях, призведуть до подальшої правової регламентації їх діяльності. В такому випадку, законодавство наштовхнеться на проблему відповідності визначення "політичної партії" динамічним процесам, що відбуваються на рівні як внутрішньопартійного життя, так і в системі суспільних відносин. Вирішити цю проблему можна або сформувавши загальне визначення яке б давало більш-менш стале розуміння політичної партії, або ж постійно відслідковувати ті тенденції які відбуваються в партійному житті. Перший, найбільш легкий варіант необхідно відкинути відразу, оскільки в такому випадку існує ризик "падання" під визначення політичних партій близьких до них утворень. Другий підхід можливий лише в умовах систематизації законодавства: оскільки діяльність політичних партій регулюються різними галузями права, то зміни в одному із законів повинні співвідноситись з іншими. Як бачимо, осмислюючи понятійний апарат, українські законодавці не врахували цих питань, тому під час формулювання визначення «політична партія» в Законі "Про політичні партії в Україні" змінилась як суть поняття так і розуміння політичної партії, але не в кращу сторону.

Отже, формулювання чіткого уявлення про партію вимагає посилення уваги до її складових – кваліфікаційних ознак. У вітчизняному законодавстві партія є колективним утворенням, своєрідною формою об'єднань громадян. На цьому акцентують увагу обидва закони, що регулюють діяльність політичних партій, більше того ця кваліфікаційна ознака є першочерговою в їх визначенні. Але, відповідно до одного партія – це "громадське формування" [2, ч. 1. ст.1], згідно іншого – це - "об'єднання громадян" [4, ст. 2]. Виходячи з цього, постає питання – які ознаки вирізняють політичну партію з-поміж інших об'єднань?

Законодавство багатьох країн встановлює, що головною ознакою партії є своєрідна мета – вони "прагнуть із завоюванням влади задовольнити інтереси своїх прихильників й реалізувати свої програмні установки" [9, с. 141]. Тобто партії спрямовують свою діяльність на завоювання і здійснення державної влади. Ця мета по-різному фіксується у визначенні партій тих чи інших країн, але суть залишається одна і та. Зокрема, закон про політичні партії ФРН вказує, що "політична партія... бере участь у представництві населення в Бундестазі або ландшафтах" [10, с. 34], в Македонії партії "мають на меті участь у здійсненні влади" [10, с. 37]. В той же час, в Законі „Про політичні партії в Україні” положення про вплив на державну владу упускається. Навіть "участь у виборах", як складова визначення «політичної партії» в Законі „Про політичні партії в Україні” не в повній мірі відповідає поставленій перед партією меті. "Завдання політичної партії полягає не лише в тому, щоб виграти вибори, а й у тому, щоб працювати у вищому представницькому органі, у його фракціях і комітетах" [11, с. 477]. В цьому розумінні показовим є визначення Закону "Про об'єднання громадян", за яким

партії – це об'єднання, що ставлять “головною метою участь у виробленні державної політики, формуванню органів влади, місцевого та регіонального самоврядування” [2, ст. 2]. На думку фахівців, головною вадю Закону „Про політичні партії в Україні” є те, що в ньому не відображено основне завдання партії – участь у формуванні органів державної влади та місцевого самоврядування і вплив на їх діяльність” [12, с. 18].

Слід звернути увагу, на те, що партія є колективним утворенням громадян, а не колективним утворенням як таким, що по-перше, вирізняє її від виборчих блоків, що є об'єднанням партій. По-друге, поняття "громадянин", виключає можливість вступу до політичної партії осіб, які не мають виборчого права в Україні, тобто – громадян інших країн та апатридів. Власне, останнє зрозуміло з точки зору того, що мета партії – формування державної політики.

Для політичної партії, як об'єднання, перш за все характерно наявність спільних інтересів його членів. Як підкреслює К. фон Байме, політична партія – „це група громадян однодумців, які діють спільно для досягнення спільних цілей”. Близька до цього визначення позиція Н.А.Макдональда, який стверджує, що „партія – це група людей, об'єднана навколо певного інтересу, який вони намагаються реалізувати і значення якого узагальнюється в певних ідеях” [Цит. за 1, с. 30].

Щодо партії, то законодавством передбачено документальне відображення об'єднуючих інтересів – програми політичної партії. Її наявність є однією з ознак партії, що відрізняє її від інших суспільних об'єднань, для яких вона, відповідно до законодавства не є обов'язковою. Під час реєстрації всіх об'єднань громадян лише політичні партії "подають також свої програмні документи" [2, ч. 2 ст.15]. Крім того, принцип єдності на основі певної програми вноситься вже в саме визначення політичної партії, за яким вона є “об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку” [4, ст. 2]. Законом „Про політичні партії в Україні” навіть акцентується увага на тому, що партія має своїм обов'язком утворити ідеологічну основу своєї діяльності: “політичні партії повинні мати програму” [4, ст. 7].

Норма про “спільність поглядів”, як ознака політичної партії, є загальноприйнятною. Так, естонський закон на таку кваліфікаційну ознаку вказує опосередковано “метою (партії) є вираження спільних інтересів своїх членів та прихильників” [10, с. 38]. Хоча, ряд національних законодавств про політичні партії не містить посилань на ідейну спільність (ФРН, Болгарія, Угорщина), однак це можна вважати винятком.

Відповідно до концепції Дюверже партія розглядається як об'єднання, яке має свою структуру, є відносно сталим, довгоіснуючим соціальним формуванням [1]. Отже, наступною ознакою визначення політичної партії є організаційна структура. “Наявність розгалуженої партійної організації, яка охоплює також місцевий рівень, існування стійких і міцних систематичних зв'язків між загальнонаціональним центром локальними партійними організаціями, відрізняє політичну партію від парламентської фракції” [1, с. 32]. До цього додаємо, що Є.Вятр організаційною складовою позиціонує політичну партію від суспільно-політичних рухів. «Партія – це такий політичний рух, який має високий ступінь організації» [5, с. 287] Хоча, більшості країн постсоціалістичних країн не характерний акцент на цій складовій, в українському законодавстві необхідність організаційної основи визнається частково, а саме через вимоги до статуту Закон “Про політичні партії” встановлює основні організаційні чинни-

ки: “Статут політичної партії має містити такі відомості:... 5) порядок створення, загальну структуру та повноваження обласних, міських, районних організацій політичної партії та її первинних осередків” [4, ст. 8]. Крім того, партія своїм обов’язком має утворити організаційну вертикаль після реєстрації: “політична партія протягом шести місяців з дня реєстрації забезпечує утворення та реєстрацію... своїх обласних, міських, районних організацій у більшості областей України, містах Києві, Севастополі та в Автономній Республіці Крим” [4, ч. 6 ст. 11].

Зауважимо, що американські політологи Ж. Лапаломбра та М.Вайнер однією з першочергових ознак політичної партії називають її сталість. За їх визначенням партія є життєздатною організацією лише тоді, коли «середня тривалість політичного життя якої більша за середню тривалість життя керівництва» [Цит. за: 1, с. 31]. В Україні таку ознаку як сталість не можна в повній мірі використати при визначенні поняття «політична партія», хоча б тому, що досвід багатопартійності на момент прийняття закону вимірювався лише 10-ма роками. Однак, частково ознака сталості використовується у законодавстві про вибори. І для партії в цілому і для місцевих партійних осередків можливість брати участь у виборах можлива лише в тому випадку, якщо партія пройшла реєстрацію за рік до початку виборчої кампанії [14, ч.2 ст.10; 15, ч. 3 ст. 33]. Таким чином, фактор сталості для повноцінного визнання політичної партії як такої (тобто надання їй всього переліку прав, якими користується партія) в Україні складає один рік.

Однією з вимог до партій є вимога щоб вони були загальнонаціональними. Тому, в законах може міститись положення про рівномірне представництво членів партії по всій території країни. В Україні теж обов’язковою є вимога про створення регіональних осередків на більшості території. Мета цієї норми – запобігти регіоналізації політичних партій. “Політичні партії в Україні створюються і діють тільки із всеукраїнським статусом” [4, ч. 2 ст. 3]. Окремі країни, крім дерегіоналізації політичних партій, встановлюють ліміт щодо їх чисельності. Однак, існування бар’єру чисельності членів партії на руку силам, які мають адміністративні важелі впливу. Оскільки їм, на відміну від тих, хто не має таких важелів, легше залучити до партії необхідну кількість членів. Тому, не встановлюючи подібного ліміту, вітчизняне законодавство щодо чисельності партій якісно вирізняється від законодавства посттоталітарних країн і відповідає загальноприйнятим нормам. З іншого боку, політичні партії не повинні стати лише клубами за інтересами. Тому, критерієм визнання партії має бути не формальна її чисельність, а кількість голосів, що віддані за неї під час виборів. Встановивши подіну вимогу законодавство стимулюватиме зменшення кількості партій, тобто переходу з формальної на реальну багатопартійність. Хоча, слід визнати досить популярну в наукових колах думку про те, що "партійний процес не є волонтаристським процесом, який залежить від адміністративного регулювання, а має відбуватись природно, у відповідності до суспільно-політичної свідомості населення" [11, с. 47]. Погоджуючись з цією думкою, слід однак визнати, що певні законодавчі норми, якщо вони не обмежують діяльність партій, можуть стати суттєвим імпульсом їх подальшого розвитку.

В Україні ставиться вимога державної реєстрації політичної партії та дотримання законодавства в реалізації своєї політики. Реєстрація партій є нормою законодавства більшості країн світу. Але лише в незначній кількості країн ця ознака внесена до визна-

чення поняття «політична партія». В Україні - “політична партія - це зареєстроване згідно з законом (виділено авт.) добровільне об'єднання громадян” [4, ст. 2]. В Україні така норма обумовлена існуванням досить лояльного Закону "Про об'єднання громадян", який призвів до появи значної кількості малочислених політичних партій. Однак, не відкидаючи необхідність реєстрації партії як такої, тезу про зареєстрованість можна було виключити з визначення політичної партії.

Відповідно до законодавства, політична партія повинна діяти в рамках правового поля держави. Згідно ч. 1 ст. 3 Закону “Про політичні партії в Україні”, партії провадять свою діяльність відповідно до Конституції України цього Закону, а також інших законів України. Відповідні норми фіксуються законодавством інших країн. Зокрема, у законодавстві Вірменії підкреслюється, що “суспільно-політична організація діє в рамках законодавства Республіки Вірменія” [16, ч. 1 ст. 3].

Серед ознак політичних партій можна виділити й вимогу відповідності програмних заяв політичному світогляду членів, тобто добровільності формування політичних партій. Окремі політологи ставлять цей принцип на перше місце: “політичні партії – це добровільні об'єднання громадян” [17, с. 412]. Звичайно, держави з високим рівнем правової культури цю норму не виділяють, хоча визнають добровільність умовою утворення політичних партій. Для України як пострадянської держави, є зрозумілою особлива увага до цієї норми. Рівень, на якому закріплюється ця норма, – конституційний. В Конституції України ч.4 ст.36 встановлюється: “ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян”.

Такий підхід пояснюється недавнім минулим. Створена в минулому монопартійна система не забезпечувала повної реалізації принципу добровільності. Тому, у переважній більшості законів пострадянських держав про політичні партії як одна з головних ознак є добровільність цього об'єднання. Закон “Про політичні партії в Україні” встановлює, що “політична партія - це ...добровільне об'єднання громадян” [4, ст. 2]. Така ж норма зустрічається в ч.1 ст.1 Закону України „Про об'єднання громадян”. Слід звернути увагу й на те, що вітчизняне законодавство не лише обмежуються констатацією принципу добровільності, але й конкретизує це поняття: “Обов'язковою умовою фіксації членства в політичній партії є наявність заяви громадянина України, поданої до статутного органу політичної партії, про бажання стати членом цієї партії” [4, ч. 6 ст. 6].

До ознак партії відносять і її символи. Щодо політичних партій це проявляється в позиціюванні назви окремої партії. Розглядаючи це питання перш за все, необхідно звернути увагу на польський закон, де ця ознака закладається у визначення поняття „партія”: “політична партія – це добровільна організація, що виступає під визначеною назвою...”. В українському законодавстві встановлюється, що індивідуальна назва об'єднання громадян є обов'язковою, причому “назва політичної партії, її символіка не повинні збігатися з назвою чи символікою іншої (зареєстрованої) політичної партії” [4, ч. 1 ст. 9]. Крім того, законом “забороняється буквально відтворення у символіці політичної партії державних символів України, використання символів іноземних держав” [4, ч. 2 ст. 9]. Відповідні норми діють і в інших правових системах.

Аналіз законодавства дає підстави стверджувати, що поняття “політична партія” складається з ознак, сукупність яких, мала б встановити юридичний зміст поняття

"політична партія". Тим не менше, саме у визначенні сутності політичної партії міститься ряд основних недоліків. Перш за все, відсутність в Законі "Про політичні партії основної ознаки політичної партій – участі у формуванні державної політики. «Навіть визначена наприкінці ст. 2 позиція «бере участь у виборах ні до чого не зобов'язує та не означає сутнісні характеристики політичної партії як такої, що з необхідністю вимагає наука логіки та методологія формування наукових понять» [18, с. 12]. В той же час, ця ознака політичної партії є у визначенні поняття "політична партія" в Законі "Про об'єднання громадян", але, він з прийняттям Закону "Про політичні партії" відійшов на другий план.

Друга проблема українського законодавства – це наявність у законодавчому визначенні поняття «політична партія» другорядних ознак, наприклад, участь у виборах. Зрозуміло, що в демократичних державах участь у виборах є потребою, а не вимогою та завданням політичних партій. Тому законодавчо визнаними ознаками політичних партій мають бути ті ознаки, що стимулюють їх розвиток, організаційну та політичну діяльність, формують з них інститути демократії, незалежності, справедливості та свободи.

Разом з тим, слід визнати – українська правова система, в тому числі, й п питаннях регулювання діяльності політичних партій несе на собі тягар тоталітарного минулого. Однак, слід визнати й позитивні моменти українського «партійного» законодавства, як то – відсутність вимог щодо мінімальної кількості членів, відносно чітке позиціонування від інших політичних інституцій і т.ін.

Однак, життя заставляє викристалізувати визначення поняття «політична партія» як об'єднання громадян, що склалось на основі загальнонаціональної програми та має на меті легітимним шляхом через владні інститути впливати на формування державної політики.

Список використаних джерел та література:

1. Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем: Навч. посібник. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 528 с.
2. Закон України "Про об'єднання громадян" від 16 червня 1992 року N 2460-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. - N 34. - ст. 504.
3. Конституція України № 254к/96-вр від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - № 30. – Ст. 141.
4. Закон України "Про політичні партії в Україні" 5 квітня 2001 року N 2365-III // Відомості Верховної Ради. – 2001 - N 23 - ст. 118.
5. Політологія / за ред. О.І.Семківа. – Львів: Світ, 1993. – 576 с.
6. Поліщук І. Політичні партії як суб'єкти виборчого процесу // Політичний менеджмент. – 2005. - № 6. – С. 42-48.
7. Партія політична / Політичний енциклопедичний словник / Упорядник В.Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П.Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 474-475.
8. Холодковский К.Г. Партии: кризис или закат? // Политические институты на рубеже тысячелетий. – Дубна: ООО "Феникс+", 2001. – С. 61-82.
9. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / за ред. Ф.М. Рудича: Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти. – К.: Парламентське вид-во, 2002. – 327 с.
10. Порівняльна таблиця окремих положень про політичні партії зарубіжних країн // Парламент. – 2001. – №5. – С.34.

11. Здіорук С.І. Політичні партії як чинник формування політичної влади в Україні / Крисаченко В.С, Степико М.Т., Власик О.С. та ін.. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В.С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2004. – С. 452-502.
12. Замніус В., Ковриженко Д. та ін. Аналіз Закону України “Про політичні партії”// Парламент. - 2001. - №5. – С. 18.
13. Дюверже М. Политические партии / Пер. с франц. – М.: Академический проект, 2000. – 558 с.
14. Закон України Про внесення змін до Закону України "Про вибори народних депутатів України" від 7 липня 2005 року N 2777-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. - N 38-39. - ст. 449.
15. Закон України "Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів" // Відомості Верховної Ради України. – 2004. - N 30-31 - ст. 382.
16. Закон Республики Армения “Об общественно-политических организациях // <http://www.parliament.am/hdoc/Laws/ru/yzk9sg.html>
17. Партія політична / Філософія політики: Короткий енцикл. словник / Авт.-упоряд. Андрущенко В.П. та ін.. – К.: Знання України, 2002. – С. 412-413.
18. Здіорук С.І., Бичек В.В. Проблеми фінансування політичних партій в системі владних відносин: Монографія. – К.: НІСД, 2001. – С. 12.

Кафарский В. Правовые вопросы определения понятия «политическая партия».

В научной статье автор анализирует разные подходы определения понятия "политические партии", раскрывает их характерные признаки и основные требования, которые выдвигают для деятельности политических партий. Автор рассматривает значение партий для общества и раскрывает проблемы украинского законодательства относительно политических партий.

Ключевые слова: политические партии, законодательство, объединение граждан.

Kafarskiy V. The legal questions of determination of concept «Political party».

In the scientific article the author analyses different approaches of determination of concept "political parties", exposes their characteristic signs and the basic requirements which pull out for activity of political parties. The author examines the value of parties for society and exposes the problems of the Ukrainian legislation in relation to political parties.

Key words: political parties, legislation, association of citizens.

Надійшла до редакції 22.10.2008 р.